

**NEMIS TARIXSHUNOSLIGIDA EFTALIYLAR DAVLATINING TASHQI
SIYOSATI MASALASI**

Diloromxon Ergasheva,

Farg‘ona davlat universiteti

Tarix mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

dilorommirzayeva2@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada eftaliylar davlatining olib borgan tashqi siyosati masalasiga alohida yondashilgan. Eron sosoniylari, Xitoy imperiyasi, Vizantiya va Hindiston bilan bo‘lgan siyosiy va iqtisodiy aloqalar nemis tarixshunosligida qanday yoritilgani va biz o‘rgangan manba va adabiyotlardagi o‘xshash va farqli jihatlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Eftaliylar davlati, Xitoy imperiyasi, Vizantiya, Sosoniylar, Vizantiya, Toraman, Gatifar, Mihirakul, So‘g‘d ma‘muriyati.

KIRISH

Eftaliylar davlati o‘z davrining yirik imperiyalari bo‘lgan Xitoy, Vizantiya, Hindiston va Eron kabilar bilan tashqi aloqalarni o‘rnatgan. 456-457-yillarda Shimoliy Vey imperatori Ven hukmronligi davrida Xitoyga eftaliylarning dastlabki elchilari keldi [1: 137]. 458-yilga kelib ular Sosoniylar davlatiga aralasha oladigan darajada kuchga to‘ldi. Taxminan, 466-yilda ular sosoniylarning yordami bilan kidariylardan Movarounnahr yerlarini tortib olishgan, lekin tez orada forslarga tegishli bo‘lgan Balx yerlarini ham egallab oldilar [2: 97]. V asrning ikkinchi yarmida Kaspiy dengizidan Marvgacha bo‘lgan hududlarni borlashtirdilar. 500-yilga kelib ular butun Baqtriya, Pomir va Afg‘onistonning bir qismini egallab olishdi. 509-yilda esa So‘g‘diyona hujum qilib uning poytaxtini ham bosib olishdi.

ASOSIY QISM

560-yillarda esa ularning imperiyasi Turk xoqonligi va Sosoniylar imperiyasi ittifoqi tomonidan vayron qilingan, biroq ularning bir qismi keyingi 150 yil davomida G‘arbiy turk xoqonligi hukmronligi ostida Toxariston mintaqasida mahalliy hukmdorlar bo‘lib qolishdi. Turkiylar o‘z hududlarini bosib olgandan keyin ham eftaliylar qo‘li ostida Vaxsh vodiysidagi Xuttalon va Chag‘oniyon hududlari qoladi.

Shunday qilib, Eftaliylar Kushonlar sulolasi egallagan hududlarni to‘liq qo‘lga kiritib, o‘z siyosiy hokimyatini yanada mustahkamlaydilar. Eftaliylar o‘zining g‘arbiyanubiy qo‘shnisi bo‘lgan kuchli raqib Eron Sosoniylarini ham uzoq muddat (554-yillargacha) xiroj to‘lashga majbur qilganlar.

Eftaliylarning siyosiy tarixi IV – VI asrlarda O‘rta Osiyodagi ichki va tashqi siyosiy vaziyat bilan bog‘liq bo‘lib, S.P. Tolstov xronologik jihatdan uni Kushano-

Eftaliy davri deb belgilagan. Bu davr juda murakkab bo‘lib, quyidagi omillar bilan belgilanadi: Kushon imperiyasi, Kidariylar, Xioniylar va Eftaliylar davlatining siyosiy birlashmalarining Sosoniylar Eroni va Xitoyning hukmron sulolalari bilan munosabatlari; Markaziy Osiyoning mayda mulklarga bo‘linib ketishiga olib kelgan harbiy-siyosiy jarayonlar [6; 235].

VI asr boshlariga kelib Eftaliylar sulolasi shu qadar kuchayib ketdiki, ular 502-yilda Vizantiyaga yurish qilib, 506-yilda sulh tuzadilar. Ular Vizantiyadan kattamiqdorda o‘lja olib qaytganlar. Eron Sosoniylarining hukmdori Pero‘zning o‘g‘li Kubod, uning o‘g‘li Xusrav I Anushervon ham 554-yilga qadar Eftaliylarga xiroj to‘lab turganlar. Keyinroq Turk xoqonligining Eftaliylarga bergan kuchli zarbasidan so‘ng Eron ularning ta‘siridan xalos bo‘lgan.

Bu paytda Eftaliylarni Toraman (496-510) va Mihirakul (510-540) kabi podsholar boshqardi. Faqat Gatifar (540-556) davrida Eftaliylar o‘zlariga qarshi jiddiy raqib – Turk xoqonligi paydo bo‘lganligini his qildilar [4: 28]. Bundan tashqari, Mihirakul davrida Eftaliylar sharqiy sarhadlarini mustahkamlash bilan band edi. 516-yilda Eftaliylar o‘z elchilarini Chanjan (Yanszi)ga, Loyan sulolasi (502-557) podshosi huzuriga yuborib, Xitoy davlati bilan aloqa o‘rnatdi. So‘ngra Xitoy raqibi bo‘lgan avarlar bilan ham bir necha bor to‘qnash keldi. Bu to‘qnashuvlarga barham berish maqsadida avarlar diplomatik vositaning sinalgan usuli qudachilikni yo‘lga qo‘ydi.

Mihirakul avar xoqoni Aynagayning (521-551) singlisiga uylandi. Chunki avarlar yangi kuch – turklar bilan to‘qnashuvdan xavotirda edilar. Eftaliylar bilan murosa ularga turklarga qarshi kurashga imkon berar edi. Ammo Turk xoqonligi oldida Eftaliylar ojizlik qildi [7: 94]. 567-yilda Buxoro yaqinidagi jangda Eftaliylar tor-mor etildi. Bundan foydalangan Sosoniylar Eftaliylarga boy bergan hududlarini qo‘lga kiritdilar.

Umumiy xarakterdagi boshqa xronikalarda, ya‘ni. Zakariyo Ritor (V – VI asrlar), Ioann Efeslik (VI asr), Ieshua Stilita (VI asr) asarlarida hun xalqlari: xioniylar, kidariylar va eftaliylar, shuningdek, Vizantiya bilan o‘zaro munosabatlar haqida parcha-parcha ma‘lumotlar keltirilgan. turklar, elchixonona Zimarch (569) va Eftaliylar davlatining qulashi haqida [1: 238].

Xitoy tarixiy an‘analarida, ayniqsa, o‘rta asr tarixnavisliklarida, Xitoy elchilari, ziyoratchilari va sayohatchilarining eslatmalarida eftaliylarning davlat tuzilishi, turmush tarzi va urf-odatlarini, “haital” etnonimi, eftaliylar bilan aloqalari haqida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. O‘rta davlatlar. Ular eftaliylarning kelib chiqishi haqida ko‘plab versiyalarni beradilar. Masalan, Xitoy tarixshunoslarining bir qismi eftaliylarning kelib chiqishini gaoguy turkiy qabilalari bilan, boshqalari Turfonda yashovchi cheshi qabilalari bilan bog‘laydi, boshqalari ularni buyuk yuechji (kushonlar) bilan bir urug‘ga mansub deb hisoblaydilar, boshqalari eftaliylar kangyuylarning vorislari edi. Xullas, xitoylik sayyohlar (VI asr) - San Yang Gi va Xaya

San Gi qaydlarida eftaliylar haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan va "Eftaliylar mamlakati"ning siyosiy tuzilishi, kattaligi haqida qiziqarli ma'lumotlar mavjud. mulk, kapital, aholi bandligi va boshqalar. Ikki asr davomida Markaziy Osiyoga tashrif buyurgan elchilar, ziyoratchilar va sayohatchilar Son Yun (VI asr), Syuan Zang (VII asr), Xuy Chao (VIII asr) eslatmalarida ham shunday xabarlar mavjud [2: 83]. Garchi xitoylik sayohatchilar va ziyoratchilarning qiziqishi, birinchi navbatda, buddizmning eftaliylarning ma'naviy hayotidagi o'rni bilan bog'liq bo'lsa-da, shunga qaramay, ularning ma'lumotlari eftaliylarning ijtimoiy-iqtisodiy, etnik-konfessional va madaniy hayotining boshqa jihatlarini haqidagi tushunchamizni sezilarli darajada boyitadi.

Eftaliylar haqida ma'lumotlar mavjud bo'lgan hind yozma yodgorliklari orasida hindlarning "Mahabharata" va "Ramayana" dostonlari, hind astronomi Varahamiraning "Brxat Samxit" asari, Prakriti "Kuvalayamalu" asari va anonim yilnoma "Purana" (IV – VI asrlar). Eng qiziqarli ma'lumotlar Kashmirning tarixiy yilnomasi – "Rajatarangini" da keltirilgan. Arab va fors tilidagi manbalardan olingan ma'lumotlar eftaliy muammosining ko'p jihatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularni tarixiy-geografik va tarixiyga bo'lish mumkin [5: 114].

Bu davrda muayyan siyosiy barqarorlik ham hukm surdi. Bundan tashqari, Eftaliylar mahalliy o'troq mulkliklarning ichki ishlariga aralashmadi. Bundan unumli foydalangan mulkliklarning hokimlari, jumladan, Sug'd, Farg'ona kabi hokimliklar va ularning tujjorlari siyosiy va iqtisodiy jihatdan manfaatli bo'lgan Xitoy bilan aloqalarini yanada faollashtirdilar. O'z navbatida siyosiy va iqtisodiy manfaatdorlik Xitoy sulolalari, xususan Shimoliy Vey sulolasi (385 – 534-yy.) hukmdorlarini O'rta Osiyoga bo'lgan qiziqishini orttirgan edi. Xitoyliklarning VI asrga oid "Vey shu" va VII asrga oid "Bey shu" solnomalarida aynan o'sha davr haqidagi aloqalar xususida ma'lumotlar yozib qoldirgan. Ularda keltirilishicha, 437-yilda mustaqil Choch – Chjeshe (Chiachiat) davlatidan, 479-yilda Farg'ona davlati – Polonadan elchilar va savdo karvonlari Xitoyga borgan. O'z navbatida Xitoy ham azaldan o'z vakillarini, asosan buddaviy rohiblarni O'rta Osiyoga yuborib turgan. Jumladan, Xan imperiyasi davrida (mil.avv. 206-33-yy.) Xitoydan O'rta Osiyoga birinchi bo'lib kelgan elchi Chjang Chyan (mil.avv. 114-yilda vafot etgan) bo'lgan. Umuman olganda, Xitoy ma'murlari bunday elchilarga elchilik vazifasini bajarib bo'lgach, "buovang-xuo" ("uzoqni ko'ruvchi – bilimdon to'ra") unvonini berishgan. Bu unvon ba'zan viloyatlarning harbiy nozirlariga ham berishgan. Bundan tashqari, Farg'onaga yuborilgan Xan qo'mondoni Li Guangiga hatto "rieyshey jyangjyun" ("Ershi qo'mondoni") degan unvonga sazovor bo'lgan. Bu kabi unvonlar Xitoy diplomatik institutlariga xos bo'lsa-da, O'rta Osiyoga kelgan elchilarining yoki boshqa soha vakillarining mansab darajalarini belgilashda muhimdir.

O'rta Osiyodan Xitoyga elchilik missiyalari ham uzluksiz jo'natilib turilgan. "Beyshi" solnomasining 97-bobida keltirilishicha, milodiy 229-yilda, ya'ni Tayxe

hukmronligining uchinchi yilida Fargʻonadan Vey imperatori huzuriga elchilar yuboriladi. Ular imperatorga “tanasiidan qonsimon ter oqadigan ot” sovgʻa qilganlar. Bu davrdagi Oʻrta Osiyo Xitoy munosabatlarida nafaqat otlar, balki “antiqa” hunarli shaxslarning saroydagi mahoratlari ham manbalarda aks etgan. “Tungdyan” solnomasining 3-jild, 193-bobida yozilishicha, Shimoliy Vey hukmdori Tay-u Chjenjyun hukmronligining 9-yili, yaʼni 416-yilda Yaypan (xunlar davlati – Yivatpuan/Yuepan) hukmdoridan elchilar kelgan. Elchilar oʻzlari bilan sovgʻa sifatida bir nafar nayrangbozni olib kelishgan. Bu nayrangboz odamni kallasini tanasiidan judo qilib, uni gilyohlar bilan davolab, oʻlikni tiriltirgan. Shundan soʻng imperator “odamlarga uning hunarini oʻrganishni va undan toʻla foydalanishni buyuradi”. Shu oʻrinda hozirda mashhur Xitoy tabobati oʻz vaqtida ayrim davolash usullarini oʻrta osiyoliklardan oʻrganganligi ehtimoli ham paydo boʻladi.

Umuman, Eftaliylar davrida Oʻrta Osiyoning tashqi aloqalarida, chorva mollari – zotdor qoʻylar, otlar kabi sovgʻalar bilan chetga elchilarni yuborish odat boʻlgan koʻrinadi. Qolaversa, Fargʻonaga tashrif buyurgan Xan imperiyasi elchilari oʻzlari bilan yurtlariga uzum va beda urugʻi olib qaytishgani taxminan 990-1007-yillarda yozilgan “Tayping xuanyuy ji” (“Tinchlik oʻrnatilgan zamin bayoni”) manbasida ham aks etgan. Bu elchiliklar bir necha yuz kishidan iborat boʻlgan. Elchilarning ayrimlari “buvang-xau” (bilimdon hokimlar) unvonida boʻlgan. Elchilar bir yilda 5-6 va baʼzan 10 martagacha yuborilgan. Masofaga qarab elchilar bir necha yildan 8-9 yilgacha safarda boʻlishgan. Xitoydan yuborilgan elchilarning ixtiyori oʻzida boʻlmay, bunday ogʻir safarga imperatorning farmoni bilan chiqishga majbur boʻlishgan. Xan davri maʼlumotlariga koʻra, yuborilgan elchilarning bir qismi kambagʻallardan boʻlgani bois xorijda oʻzlarini tuta bilishmagan. Natijada “xorij davlatlar Xan elchilarini hurmat qilmay qoʻyishgan” [1: 245]. Bu kabi holatlar elchilar taqdirini murakkab ahvolda qoldirgan. Ammo qay holatda boʻlmasin, tomonlarning aloqalari davom etavergan.

Oʻrta Osiyo, jumladan Fargʻonadan Xitoyga yuborilgan elchilar tomonidan hukmdorga otlar sovgʻa qilish odati, “Tungdyan” solnomasiga koʻra, “xepin” (tinchlik) davrining (460-465) 6-yili (465 yil)da va Shyaoven-di (471-477) zamonasidagi “tayxe” (oliy darajadagi tinchlik) davrining 3-yili (479 yil)da ham kuzatilgan.

Eftaliylar davrida Oʻrta Osiyo, Xitoy, Eron oʻrtasida savdo sohasida raqobat ancha kuchaydi. Bu esa ayrim hollarda harbiy harakatlarga ham sabab boʻldi. Oʻsha davrda oʻzaro kelishuvga koʻra, Xesi hududi, tarixchi Li Min-vey fikricha: “oʻziga xos mustaqil yoki yarim mustaqil, barqaror hudud”, deb eʼlon qilingan boʻlsa-da, u yerga kelgan oʻrta osiyolik savdogarlar uchun turli sunʼiy toʻsiqlar qoʻyildi. Natijada oʻrta osiyoliklarning erkin savdo qilishlari qiyin kechdi. Hatto, 439-yilda Shimoliy Vey imperatori Tay U-di erkin savdo shahri Lanchjouni egallab, aksariyat oʻrta osiyolik, xususan soʻgʻdiy boʻlgan savdogarlarni asirlikka oldi. Bundan xabar topgan Soʻgʻd

ma'muriyati o'z elchilarini Xitoyga yuborib, katta garov evaziga asirdagi so'g'diylarni yana Lanchjouga qaytarishga muvaffaq bo'lishgan. Shundan so'ng muzokaralar olib borilib, Xesi urushlardan xoli etilgan hudud sifatida e'tirof etilgan. Ilk o'rta asrlarning dastlabki bosqichi V – VI asrlarda So'g'd butun Markaziy Osiyoda o'z tasarrufini o'rnatgan Eftaliylar davlati tarkibida bo'lsa ham, o'zining nisbiy siyosiy va mutlaq iqtisodiy mustaqilligi saqlab qoldi. Bunga Eftaliylarning davlat boshqaruvidagi o'ziga xoslik, ya'ni ko'chmanchi turmush tarzi ta'sirida shakllangan boshqaruv usuli ham imkon bergan edi. Eftaliylar o'troq hudud aholisining iqtisodiy imkoniyatlari va aholisining savdo-tijorat sohasidagi salohiyatlaridan unumli foydalandilar [5: 146]. Ayni vaqtda O'rta Osiyo mulkliklariga to'liq iqtisodiy faoliyat uchun zamin yaratib, ularning manfaatlarini himoya qildi. Bundan unumli foydalangan mahalliy hokimliklar o'sha davr tashqi siyosatiga xos diplomatik institutlarida mavjud an'analarni saqlab qoldilar. Eftaliylar tasarrufidagi bepoyon hududlar geografik jihatdan ularga yangi imkoniyat qirralarini ochib berdi. Qolaversa, eftaliylarning o'zlari ham shahar sharoitiga moslashib, shaharlarda yashay boshlaganlar. Ularning kuchli harbiy qobiliyati va qurollangan soqchilari mamlakat ichkarisidagi barqarorlikni ushlab turgan. Karvonlar va ular bilan safarga otlangan diplomatlarning xavfsizligi shu kuchlar tomonidan ta'minlangan.

Eftaliylar davri siyosatida bu sulolaning mahalliy hukmdorlarning o'z tashqi aloqalarini amalga oshirishlari uchun erkinlik berishi ikki jihat bilan xarakterlanadi. Ijobiy jihati, o'rta osiyolik hokimlar xorij davlatlari bilan erkin savdo-iqtisodiy aloqalarini yo'l qo'yishgan va eftaliy hukmdorlarga o'lpon va soliqlar to'lab turish bilan kifoyalanishgan. Salbiy jihati shunda ediki, O'rta Osiyo mulklaridan Xitoyga yuborilgan elchilari qudratli imperiyalar oldida bir qadar himoyasiz edilar. Bu holat Xitoyga tashrif buyurgan elchilarning munosabatlarda o'ta ehtiyotkor bo'lishlarida va imperatorlarning ko'nglini ovlashga harakatlarida kuzatiladi. Shu bois behisob, qimmatbaho sovg'a-salomlar bilan Xitoyga tashrif buyurilgani ham sir emas. Xulosa qilib aytganda, Eftaliylar hukmronligi davrida mintaqa xalqlari o'rtasidagi iqtisodiy integratsiya uchun muayyan imkoniyatlar paydo bo'lgan edi.

Eftaliy hukmdorlarining mahalliy hokimliklar (Sug'd, Farg'ona, Choch, Ustrushona, Tohariston va b) ning ichki ishlariga aralashmasligi, ularning faol tashqi aloqalar olib borishlari uchun zamin yaratdi [1: 248]. Qolaversa, Eftaliylarning O'rta Osiyo hududlarini Sosoniylar hurujidan himoya etganligi, mahalliy hokimliklarning barqaror rivoji uchun muhim omil bo'lgan edi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Eftaliylar davlati tashqi siyosati masalasi nemis tarixshunosligida chuqurroq o'rganilgan, ya'ni ular asosiy e'tiborni ularning kelib chiqishi, ko'chishi, davlat boshqaruvi va tashqi siyosatiga qaratganlar. Tashqi siyosatni, asosan, Eron sosoniylari tarixi bilan bog'lab o'rganilgan, chunki bu boradagi

izlanishlar va manbalar salmoqlidir. Shu sababdan ham o‘rganilgan adabiyotlarning asosiy qismi Eron sasoniylari tarixiga bag‘ishlanadi. Bu orqali Eftaliylar tarixining hali noma’lum bo‘lgan jihatlarini tadqiq qilish va xulosalashga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Altheim, Franz. Geschichte der Hunnen. Band 2: Die Hephthaliten in Iran. Berlin, 1989;
2. Christoph Baumer. The History of Central Asia. Bloomsbury Publishing. ISBN 978-1-83860-868-2. 2018;
3. Daniel T. Potts: Nomadism in Iran. From Antiquity to the Modern Era. Oxford u.a. 2014, S. 134; Nikolaus Schindel: Wahram V. Band. 1. Wien 2004;
4. Matthias Pfisterer: Hunnen in Indien. Die Münzen der Kidariten und Alchan aus dem Bernischen Historischen Museum und der Sammlung Jean-Pierre Righetti. Wien 2014;
5. Michael de Ferdinandy, Neue Monographien über die Geschichte der Hunnen. München. 2010;
6. Nöldeke. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt. Leyden 1879;
7. Robert Göbl. Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen und Indien. Wiesbaden, 1967.